

Den döda kroppen – närhet och avstånd

ANNA DAVIDSSON BREMBORG, TD, är forskarassistent i religionssociologi vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet. Hennes studier rör död och begravning. Artikeln bygger på material från avhandlingen *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering* (2002).

En dam i 70-årsåldern, Gunnel, har dött och hennes döttrar är på begravningsbyrån för att beställa begravningen. De vill inte se mamma igen, men det finns något som stör dem. Personalen på sjukhuset hade kammat sidlugg, så det var som om det inte riktigt var mamma när de tog farväl av henne. De ber begravningsentreprenören Eva att kamma den rakt fram. Och sen var mamma så blek om kinderna. Kanske Eva kan massera upp dem lite? Eva förklarar att är hon död, så är hon, och någon blodcirkulation lär inte komma igång. Kanske vill döttrarna se mamma i kistan när Eva klätt på henne, så att allt blir rätt? Men nej, absolut inte.

Nästa dag åker vi till bårhuset och sveper damen. Eva tar på henne trosor, bh, kjol och blus. Några strumpor ska hon inte ha, för hon gick alltid barbent hemma. Luggen kmmas rak. Någon kindmassage blir det inte, men Eva värmer näsan för att räta upp den. Näsan har tryckts ner lite av lakanet som kroppen varit insvept i. Innan locket läggs på säger Eva: "Så Gunnel, jag tycker du blev fin."

Under veckan som går kommer de anhöriga in med tre brev till Gunnel, ett från en dotter och två från barnbarnen, som tillsammans med några rosa tvålar ska läggas ned i kistan av begravningsentreprenören.

denna händelse utspelade sig under ett av mina fältarbeten på begravningsbyråer. Många gånger efteråt har jag frågat mig varför det var så viktigt att luggen var rätt kammad och att kroppen såg ut precis som i livet, när ingen skulle se henne.

Jag har inte funnit något enkelt svar, men två förhållanden kan jag konstatera. Det ena är att de anhöriga ville ha ett avstånd mellan sig och den döda kroppen. De ville inte se eller röra den, och de ville inte själva lägga sakerna i kistan. Inför den döda kroppen fanns ett främlingskap. Kanske är detta förhållningssätt inte så märk-

I en broschyr, "Ett personligt avsked" utgiven av Sveriges Begravningsentreprenörers Förbund och EuroFlorist, visas på olika blomsterarrangemang som anspelar på den avlidnes personlighet. Här en "kistdekoration med gamla verktyg för den som hade snickeri som yrke eller hobby".

ligt. Döda kroppar är laddade föremål som befinner sig i en liminalfas (van Gennep 1909). De är mittemellan stadiet då man är levande och stadiet då man är begravd.

Med antropologen Mary Douglas (1997) teori om renhet och fara skulle man också kunna anföra att döda kroppar är "smutsiga", eftersom de är svåra att klassificera. Ett föremål vars plats är okänd eller "fel", betraktas som "smutsigt".

Det andra som berättelsen visar är emellertid att den döda kroppen skulle se ut som den levande hade gjort. Luggen,

de bara benen, kläderna och hudfärgen skulle vara densamma. Den döda kroppen var fortfarande bärare av Gunnels identitet och direkt kopplad till hennes person. Breven och tvålarna som barnen och barnbarnen lämnade pekar på en intimitet med den döda kroppen, ett sätt att kommunicera något mycket personligt.

Det finns en tydlig spänning mellan de här två förhållningssätten som kan vara värd att uppmärksamma. Gunnels döttrar var på intet sätt unika i att uttrycka både en närhet och ett avstånd till den döda kroppen.

KROPPEN OCH IDENTITETEN

Synen på den döda kroppen är förknippad med synen på den levande kroppen, även om det finns väsentliga skillnader. Det fundamentala är att kroppen kopplas till identiteten. I folkhemmets moderniseringsprojekt var kroppen ett samhälleligt projekt och fysiska aktiviteter spelade en viktig roll för att skapa en ny form av medborgare (Frykman 1994). Idag tycks kroppen allt mer vara ett individuellt projekt där man genom träning, bantning och självsvält försöker skapa den identitet man vill ha. Alla, såväl gamla som unga, arbetarklass och medelklass, män och kvinnor, utövar en form av identitetsbygge genom sin kropp (Bauman 1994, Giddens 1999).

När denna kroppskultur möter döden uppstår ofrånkomligt en kollision. Åldrandet och döden "utgör ovälkomna påminnelser om den oundvikliga framtida nedgången och det förfall som drabbar även de mest försiktiga individer" (Featherstone 1994:121). När man inte längre kan klara sig själv utan blir beroende av andra, kan kroppen bli ett existentiellt problem, eftersom identitet och kropp är så nära sammankopplade. Inom äldreården syns uttryck för detta då personalen fokuserar på det friska hos patienterna, och inte det sjuka. Genom att kräva aktiviteter förnekas kroppens skröplighet (Turner 1995, Magnússon 1996).

KONTROLL

Döden är emellertid oundviklig och för att hantera detta faktum försöker man kontrollera den. En viktig del i kontrollen är sökandet efter dödsorsaken. Varje död har en orsak som kan beskrivas i medicin-

ska termer. Å ena sidan är detta sökande en samhällelig angelägenhet, å andra sidan finns ett starkt intresse från de anhörigas sida att söka efter en dödsorsak (Åkesson 1996). De tidigare förklaringsmodellerna såsom ödet eller Guds vilja har ersatts av den medicinska vetenskapen. Därmed har döden lokaliserats till kroppen och inte som förut till något utanför kroppen (Prior 1989).

Tillkallandet av expertis är typiskt för vår tids relation till och hantering av den döda kroppen. En läkaren måste konstatera dödens inträffande, och oftast tillkallas en begravningsentreprenör för hämtning av den avlidna. Även den som vårdat en döende släkting, kan skrämmas av den döda kroppen. En begravningsentreprenör berättar:

De har kanske skött dem hemma, /.../ bytt på dem och de har matat, men plötsligt blir de rädda när de dött. Det blir främmande. Då vill de helst inte hantera det, inte ta i det. Där är till och med de som krävt att vi kommer mitt i natten och hämtar. De måste ha ut dem. Det säger de inte. Men de vill inte ha kvar dem i huset. Plötsligt där blir det skrämmande.

Bortforslandet av den döda kroppen har blivit ett rituellt medel att i det moderna samhället hantera det hot som den avlidna utgör (Åhrén Snickare 2002). De döda ska vara separerade från de levande. Att den döda kroppen skulle ligga kvar i hemmet ända till begravningsdagen är idag helt otänkbart. Skillnaden mellan en döende kropp och en död kropp är mycket tydlig.

DEN GODA DÖDEN

Få personer har varit på de bårhus där de döda förvaras. Tillvaron där är dock bara

tillfällig. De döda ska föras tillbaka till de levande en sista gång, men nu i kista. Begravningsentreprenören Agneta berättar om detta arbete:

...det finaste med det här jobbet, det tycker jag är när jag sveper. Alltså åh, jag känner sån kärlek då. Har du barn? Du vet när man går in till dem på kvällen, de har sparkat av sig täcket och så lagar man till sådär. Det har ingen betydelse, men det är omvårdnad, kärlek, det är omtanke. Och det känner jag alltid när jag sveper. Jag blir rent lycklig inombords när jag kistlägger en person. Och när jag nyper i täcket. Jag känner: Du är omhändertagen, din kropp.

Agnetas lovsång till svepningsmomentet kan tyckas stå i stark kontrast till vad

arbetet egentligen innebär: den avlidne läggs på ett papperslakan och en kudde ovanpå träull i botten på kistan, svepdräkten med lösa ärmor och ett framstycke träs på och överläggs ett konstfiber-täcke. Även om verklighetens svepning är fjärran från när ett barn stoppas om i sin säng, ser Agneta kistläggningen som ett positivt alternativ till att ligga på bårhusets bår. Där vill hon absolut inte hamna själv: "inte en minut längre än vad jag behöver göra på det där kalla rostfria bordet." Det är hon inte ensam om; flera begravningsentreprenörer jag talat med säger att de aldrig skulle drömma om att ligga där, om de själva fick bestämma.

I äldre tid förevisades kroppen ofta på ett självklart vis. Bilden ovan visar en död man på ett så kallat "likbräde" på Sollerön (Dalarna) 1924. Illustration ur Louise Hagberg, När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning, Stockholm 1937.

Vid kistläggningen konstrueras vad begravningsentreprenörerna tycker är en god död, oavsett hur den verkliga döden sett ut. Det är viktigt att få presentera en kropp som ser bra ut, det vill säga att mun och ögon är stängda. Öppna ögon anses inte ge de anhöriga en bra bild av döden. Men när man ska visa den döda kroppen för någon, är det svårt att påverka ögonen och munnen. De måste stängas innan kroppen kallnat, om man inte som i exempelvis Storbritannien ska sy igen dem.

Under fältstudierna kom många samtal på bårhusen att handla om sjukvårdens bristande rutiner och okunskap om hur den avlidne ser ut en tid efter själva dödsögonblicket. Löständer som inte satts in, så att munnen sjunker in och gapar, eller att de skickas med den döda kroppen så att begravningsentreprenören får sätta in dem, eller hakor som binds upp med bandage, som sedan ger stora märken på huden.

Samtidigt som begravningsentreprenörerna vill presentera kroppen på ett tillfredsställande sätt, kan man aldrig komma ifrån att upplevelsen är subjektiv. Begravningsentreprenörerna är vana vid att se olika döda kroppar, medan det för de anhöriga kanske är första gången de ser en död kropp. Vissa anhöriga har dessutom ett stort behov av att se den döda kroppen, andra har det inte. Oavsett om de anhöriga ska se den avlidna eller ej, kommer dock bilden av den goda döden som ett insomnande att prägla riterna kring den avlidna.

REKONSTRUKTION AV KROPPEN

I den tidigare återgivna berättelsen om Gunnel finns en tydlig koppling mellan kroppen och identiteten, både vad gäller

kläderna och önskan om att massera kinderna. Margareta Sanner kallar det en kvadröjningsillusion när den döda kroppen är "laddad med liv och personlighet", så att när man "gör något mot en död är det som om det var mot en levande" (SOU 1989:99:82). Att egna kläder blir allt vanligare, på bekostnad av den svepdräkt som medföljer kistan, kan ses som ett uttryck för såväl individualisering som för ett närmande mellan synen på den levande kroppen och den döda kroppen. Ofta rör det sig om vardagsplagg, såsom fritidskläder, jeans och t-shirt, eller favoritkläningen.

I exempelvis USA går man längre vad gäller närmande mellan den döda och levande kroppen genom balsamering, sminkning och restaurering av skadade eller saknade kroppsdelar. Det förekommer även i Sverige att anhöriga vill att "mamma ska ha läppstift på sig", och ibland försöker man på patologen att återställa en skadad kropp för att underlätta för de anhöriga som vill se den avlidne. Det kan exempelvis röra sig om att sy fast ett huvud eller en arm som slitits loss från kroppen vid en olycka. Men ofta är det begravningsentreprenören som får ansvaret att ta hand om en skadad kropp och göra den presentabel inför de anhöriga. Kläderna kan då vara till god hjälp. Vid ett tillfälle var jag med om att en tröja drogs upp lite extra i halsen för att dölja märket efter repet som den avlidne hängt sig i.

Balsamering har av tidigare forskare tolkats som ett förnekande av döden (Mitford 1963, Ariès 1978, Huntington & Metcalf 1979), men senare forskning pekar i en annan riktning. De anhöriga är inte alls omedvetna om att det är en död kropp de ser och rör, utan de kommer för att se rekonstruktionen av den avlidne.

Det märks bland annat på de kommentarer om att den avlidna "ser bra ut". Detta betyder inte att man tror att den avlidna "mår bra" utan att de som gjort i ordning kroppen har gjort ett bra arbete. Balsamering blir ett medel för att uppfylla våra bilder om den goda döden som ett stilla insomnande (Hallam et al 1999, Vanden-dorpe 2000).

Estetiska argument för balsamering tycks vara gällande i länder där det är vanligt att man ser den avlidne. I exempelvis USA är visningar av avlidna offentliga tillställningar som har fler besökare än begravningarna. Visningarna får en offentlig karaktär vilket gör att kroppens utseende är viktigt. Behovet av balsamering förstärks genom den "hygienkultur" som präglar USA. Strävan efter att eliminera kroppslukter och bevara kroppen intakt i livet, tar amerikanerna med sig i döden (Davies 1996).

I Sverige används inte estetiska argument, utan i de fall balsamering sker anförs hygieniska och sanitära skäl, dvs. man vill förhindra att kroppen börjar lukta och förändras. Överlag är balsamering mycket ovanligt, med undantag för Stockholm. Den långa tiden mellan dödsfall och begravning, i genomsnitt tre veckor, till skillnad från två veckor i övriga Sverige, liksom undermåliga kylutrymmen, brukar anges som skäl till den höga balsameringsfrekvensen där. På andra orter kan mycket väl kroppar vänta fyra veckor på begravning utan att balsameras.

Att estetiken inte alls diskuteras är intressant vid internationella jämförelser. Synen på kroppen som en del av identiteten, synes inte vara annorlunda i Sverige än i övriga västerlandet. Teorier om kroppens betydelse i livet får anses vara giltiga även i Sverige och man har sett tydliga tendenser på en kvardröjningsillusion, det

vill säga att kroppen behåller sin identitet även när den är död. Inte heller torde de sanitära skälen för balsameringen vara mindre aktuella i Sverige än i andra länder. Det moderna samhällets framväxt präglades av tankar om renhet och hygien, och vid införandet av kremering var detta en del i argumentationen.

Förklaringen bör kanske istället sökas i den svenska begravningsseden. Relativt få personer ser den döda kroppen utanför den närmaste familjen. Begravningar med öppna kistor är mycket ovanliga i Sverige. Att visa upp ett "förskönat yttre", som i USA, är måhända därför inte lika viktigt när det inte är fler som ser den döda kroppen. I linje med detta finns det anledning att anta att om öppna kistor vid begravningar skulle bli vanligare i Sverige, kommer även balsameringarna att öka. Det som idag anses vara onödigt, kan då upplevas som en nödvändighet, för att inte kroppen ska väcka anstöt bland begravningsgästerna.

En annan förklaring kan vara att den psykologiska diskursen angående vad som främjar de anhörigas sorgearbete väger över; den som är död ska se död ut. Lynn Åkesson konstaterar att sminkning av avlidna inte hör hemma i svensk tradition. "Det svarar inte mot vår uppfattning av autenticitet och äkthet" (1997:97).

Att begravningsentreprenörerna själva uttrycker sig negativt om balsamering kan vara en förklaring, eftersom anhöriga ofta litar till dem. Inte sällan framkommer en stolthet när begravningsentreprenörer berättar om icke-balsamerade avlidna som man utan problem visat för anhöriga tre-fyra veckor efter dödsfallet. När begravningen dröjer, eller kroppen redan legat en tid innan den hittats död, är dock balsamering eller frysning oundvikligt av arbetsmiljöskäl.

GRAVSÄTTNING

När kremering introducerades i slutet av 1800-talet var detta inte enbart ett nytt förfarande med kroppen, utan ansågs även visa på en ny attityd till döden. Kistbegravning betraktades som smutsig och äcklig, medan kremeringen med sina renande lågor skulle ses som en symbol för livet och ett bevis på att människorna inte behöver överlämna sig åt naturens makter (Åhrén Snickare 2002).

Kremering kan således vara ett sätt för att erövra kontroll. Visserligen förlorar kroppen sin form, men man slipper förruttnelseprocessen. Askan är fullt kontrollerbar och förändras inte på samma sätt som en död kropp. Dessutom innebär kremering fler valmöjligheter vad gäller gravplats. I Sverige ligger de flesta begravda på en begravningsplats, men ett ökande antal låter askan spridas över vattnen eller land (Dahlgren & Hermanson 2004). Detta är möjligt efter tillstånd av länsstyrelsen. I en del andra länder, däribland Storbritannien, är det de anhöriga som själva avgör platsen för den kremade askan.

Inte sällan väljer man platser som är kopplade till individen och dennes liv, såsom sport- eller naturintressen. Området invid cricketbanan eller vid en vacker sten i skogen får utgöra gravplats (Davies 1997).

Även om kremering kan ses som en form av kontroll innebär det inte att den döda kroppens laddning är borta. Askan är långt ifrån ett neutralt ting, utan något de anhöriga upplever en stark relation till. Själv minns jag de frågor som uppstod i min familj när en släkting skulle urnsättas på en annan ort och vi hämtat askan från krematoriet dagen innan. Kan tant Harriet ligga i bilens bagagelucka? Ska vi

ta in henne under natten? Är det "tant Harriet" eller bara ett "det"?

SMUTS OCH STIGMATISERING

Att andra människor inte vill ha med den döda kroppen att göra, innebär att de yrkesgrupper som måste hantera den betraktas som "smutsiga". En ung begravningsentreprenör berättar hur jämnåriga kan reagera när de får reda på hennes yrke:

"Åh Gud är du begravningsentreprenör, åh Gud vad äckligt! Vad äcklig du är! Hålla på med döda!" Så är det som om de gör så här, de vill inte ta på en ens gång. "Är du en dödgrävare? Nej, usch".

Många föreställningar av begravningsentreprenörer fokuserar kring hanteringen av de döda kropparna, även om detta arbete endast utgör en liten del av alla deras arbetsuppgifter. Möten med anhöriga, samtal med solister, florister, tidningsredaktioner och församlingspersonal samt administrationen med all pappersexercis upptar en stor del av arbetet. Men det är hanteringen av den döda kroppen som gör att de upplever sig stigmatiserade, det vill säga att deras yrke är behäftat med en nedvärdering och ett utanförskap. Yrkestillhörigheten i sig gör att andra beter sig mot dem på ett negativt sätt. Många undviker därför att låta deras yrke bli känt när de möter nya människor.

Långt ifrån alla yrkesgrupper som handhar döda kroppar blir emellertid betraktade som smutsiga. Läkare och sjuksköterskor kopplas inte till den döda kroppen och dess smuts, trots att de ofta tar i döda kroppar. Det handlar alltså om en social roll som begravningsentreprenörerna tilldelas (Bradbury 1999).

NÄRHET OCH AVSTÅND

De döda kropparna omges av ett avstånd till de levande. Förvarade bakom lyckta dörrar på bårhuset, där särskilda yrkesgrupper sköter hanteringen. Samtidigt finns det en närhet bland de anhöriga i förhållandet till den döda kroppen. Detta beror bland annat på "kvardröjningsillu-

sionen". Egenskaper som den avlidna hade i livet, anses finnas kvar efter dödens inträffande. Att kroppen är en del av identiteten är tydligt även efter döden. Genom att använda egna kläder i kistan visas identiteten, och liksom symbolen i dödsannonsen är det inte sällan fritidsintresse som lyfts fram. Identiteten kopplas till kroppen och kroppsliga attribut. Denna

Liemannen – ständigt väntande. Detalj ur målning från Alseda, Småland, 1842. Nordiska Museet.

identitet hör samman med det liv som just levts på jorden, och inte med ett himmelskt liv efter döden.

De senmoderna begravningsriterna tar sin utgångspunkt i det levda livet, och inte i det som (eventuellt) ska komma. Blicken riktas bakåt. Att begravningen ska vara "personlig" är ett honnörsord som återkommer såväl i begravningsbyråernas broschyrer om hur en bra begravningen ska vara, som i prästers åsikter om hur griftestal ska hållas. Kroppen är bärare av vår identitet och förblir det även efter döden.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ariès, Philippe, 1978. *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tidens förlag.
- Bauman, Zygmunt, 1994. *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos.
- Bradbury, Mary, 1999. *Representations of Death. A Social Psychological Perspective*. London: Routledge.
- Dahlgren, Curt & Hermanson, Jan, 2004. *Vad gör de med askan? En pilotstudie kring omhändertagandet av kremerades aska* (manuskript), Centrum för Teologi och Religionsvetenskap, Lunds universitet.
- Davies, Christie, 1996. "Dirt, Death and Dissolution: American Denial and British Avoidance." I: *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, s. 60–71. G. Howarth & P. Jupp (red.). London: Macmillan.
- Davies, Douglas J., 1997. *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*. London: Cassell.
- Douglas, Mary, 1997. *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Featherstone, Mike, 1994. *Kultur, kropp och konsumtion*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Frykman, Jonas, 1994. "Kroppens förvandlingar. Hälsa, medicin och kulturell förändring i 1900-talets samhälle." I: *Kulturella Perspektiv* 2:94, s. 48–59.
- Van Gennep, Arnold 1909: *Les rites de passage: étude systématique des rites*. Paris.
- Giddens, Anthony 1999: *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg: Daidalos.
- Hallam, Elizabeth, Hockey, Jenny & Howarth, Glennys, 1999. *Beyond the body. Death and social identity* London: Routledge.
- Howarth, Glennys, 1996. *Last Rites. The Work of the Modern Funeral Director*. Amityville: Baywood Publishing Company.
- Huntington, R. & Metcalf, P. 1979. *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magnússon, Finnur, 1996. *Janusansiktet. Vård och vardag på ett sjukhem*. Stockholm: Carlssons.
- Mitford, Jessica, 1963. *The American Way of Death*. London: Hutchinson.
- Prior, Lindsay, 1989. *The Social Organization of Death. Medical Discourse and Social Practices in Belfast*. Basingstoke: Macmillan.
- SOU 1989:99 *Organdonation och transplantation – psykologiska aspekter. Studier rörande allmänhetens och sjukvårdspersonalens uppfattningar och erfarenheter*. Rapport utgiven av transplantationsutredningen. Socialdepartementet. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Turner, Bryan S., 1995. "Aging and identity. Some reflections on the somatization of the self." I: M. Featherstone & A. Wernick (eds.), *Images of Aging. Cultural representations of later life*, s. 245–260. London: Routledge.
- Vandendorpe, Florence, 2000. "Funerals in Belgium: the hidden complexity of contemporary practices." I: *Mortality* 1:2000, s. 18–33.
- Åhrén Snickare, Eva, 2002. *Döden, kroppen och moderniteten*. Stockholm: Carlssons.
- Åkesson, Lynn, 1996. "Döda kroppars budskap." I: S. Lundin & L. Åkesson (red.), *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*, s. 219–250. Stockholm: Natur och Kultur.
- Åkesson, Lynn, 1997. *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och Kultur.

SUMMARY

The Dead Body – Nearness and Distance

This paper discusses the ambivalent view on dead bodies in our society. On one hand the dead body is thought to have the same characteristics as the